

Muzen, bezing mij...

Rome's oudste heldendichten

Livius Andronicus

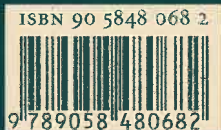
ODYSSEE

Gnaeus Naevius

DE PUNISCHE OORLOG

VOLTAIRE

Dit boek bevat alle bewaarde fragmenten van
Andronicus' Odusia en *Naevius' Bellum
Punicum* in de originele Latijnse versie en in
een dichterlijke Nederlandse vertaling, aan-
gevuld met beknopte omschrijvingen en
verwijzingen naar Homerus en Vergilius.
Als eerste Nederlandse uitgave van deze
teksten is het een must voor classici en een
buitenkans voor poëziefhebbers.

Muzen, bezing mij...

Rome's oudste heldendichten

Livius Andronicus

ODYSSEE

Gnaeus Naevius

DE PUNISCHE OORLOG

Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Deze versie is bedoeld voor privé-gebruik van lezers.

Op de tekst rust copyright.

Overname van passages in commerciële uitgaven is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de uitgever.

Graag ook een bericht aan de vertaler:

vincent.hunink@ru.nl

Muzen, bezing mij...

Muzen, bezing mij...

Rome's oudste heldendichten

Livius Andronicus

ODYSSEE

Gnaeus Naevius

DE PUNISCHE OORLOG

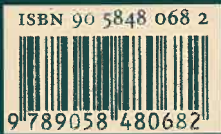
Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

's-Hertogenbosch

Dit boek bevat alle bewaarde fragmenten van
Andronicus' *Odusia* en Naevius' *Bellum
Punicum* in de originele Latijnse versie en in
een dichterlijke Nederlandse vertaling, aan-
gevuld met beknopte omschrijvingen en
verwijzingen naar Homerus en Vergilius.
Als eerste Nederlandse uitgave van deze
teksten is het een must voor classici en een
buitenkans voor poëziefhebbers.

MUZEN, BEZING MIJ...

Muzen, bezing mij...

Rome's oudste heldendichten

Livius Andronicus

ODYSSEE

Gnaeus Naevius

DE PUNISCHE OORLOG

VOLTAIRE

Inleiding 7

Livius Andronicus, *Odusia / Odyssee* 29

Boek 1 31

Boek 2 35

Boek 3 36

Boek 4 37

Boek 5 39

Boek 6 40

Boek 8 42

Boek 9 45

Boek 10 46

Boek 12 48

Boek 19 49

Boek 20 50

Boek 24 51

Overige fragmenten 52

Omstreden fragmenten 54

Gnaeus Naevius, *Bellum Punicum / De Punische Oorlog* 57

Boek 1 59

Boek 2 64

Boek 3 67

Boek 4 69

Boek 6 71

Boek 7 73

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Copyright © 2006 by Vincent Hunink, Nijmegen

en Uitgeverij Voltaire bv, 's-Hertogenbosch

Boekverzorging Studio Hanengeschrei, Utrecht

ISBN 90 5848 068 2

NUR 308

Overige fragmenten	74
Omstreden fragmenten	78
Getuigenissen over boek 1	79
Getuigenissen over boek 3	82
Getuigenissen over andere fragmenten	84
Grafschrift van Gnaeus Naevius	85
Nawoord	87
Index van beginwoorden	93

INLEIDING

De Romeinse literatuur begint op zijn Grieks. De eerste genres die in Rome officieel ingang vinden, zijn zonder meer overgenomen van de Grieken. Rond 240 v. Chr. gebeurt dat met tragedie en komedie, kort daarna met het epos. De cruciale figuur op deze beslissende momenten in de Latijnse literatuur is Livius Andronicus, en het wekt niet eens verbazing dat deze eerste Romeinse literator zelf een Griek was. Pas enkele jaren na Livius Andronicus verschijnt de eerste echte Romein in de literatuur, in de persoon van Gnaeus Naevius.

Jammer genoeg blijven deze twee dichters voor ons enigszins schimmige figuren. De weinige gegevens die bij latere auteurs staan vermeld, laten eigenlijk nauwelijks toe een coherent beeld van hen te krijgen en de poeve fragmenten van hun werk helpen ons voor hun biografie al niet veel verder. Toch is het nuttig om nader te bekijken wat er over hun literaire activiteiten valt te zeggen. Met name is het van belang te zien hoe zij het grote Griekse genre epos een specifiek Romeinse vorm hebben verleend. Rome's vroegste eposdichters verdienen minstens de aandacht als belangrijke voorlopers van Vergilius' *Aeneis*. Verder hebben de bewaard gebleven fragmenten van hun werk ook een geheel eigen charme en 'oerkracht'. Ze laten ook zien dat hun makers getalenteerde, creatieve dichters zijn geweest.

Livius Andronicus belichaamt het onwennige begin van de Romeinse literatuur. Hij was niet alleen een Griek, maar ook een slaaf en een krijgsgevangene. Vanuit Romeins perspectief bezien waren dat allemaal bepaald geen aanbevelingen.

Men neemt algemeen aan dat hij rond 280 v. Chr. is geboren in de stad Tarentum, in Zuid-Italië. Vanuit die streek werd hij op een bepaald moment naar Rome gevoerd, vermoedelijk kort na de Romeinse verovering van Tarentum in 272. De jonge Griekse slaaf kwam in huis bij een vooraanstaand heer die behoorde tot de familie Livius. Hij deed het daar kennelijk uitstekend, want hij werd huisleraar van Livius' zoons. Uiteindelijk werd hij zelfs vrijgelaten en nam hij vervolgens de naam van zijn voormalige heer aan. Wanneer dat precies gebeurde is onbekend.

Livius Andronicus' naam wordt stevast verbonden met de eerste opvoering in Rome van een Latijns drama. Dat gebeurde tijdens de *Ludi Romani* in 240 v. Chr., kort na de overwinning op Carthago in de Eerste Punische Oorlog. Het lijkt erop dat de Romeinen tijdens die oorlog en gedurende de eraan voorafgaande verovering van Zuid-Italië de smaak van het toneel te pakken hadden gekregen. In Zuid-Italië heerste immers een Griekse cultuur, en theaterspelen maakten daar vanzelfsprekend deel van uit. Griekse mythologische drama's, dat was nog eens wat anders dan de primitieve vormen van opvoeringen waar Rome het tot dan toe mee had moeten doen!

Voor de Romeinen moet het Griekse drama echt een ontdekking zijn geweest en het werd naar Rome gebracht om daar een eigen Latijnse vorm te krijgen. Op een of andere wijze heeft Andronicus, die zelf ervaring had als

toneelspeler, zich in die ontwikkeling op de voorgrond kunnen stellen, ofwel is hij door anderen naar voren geschoven. Dat laatste lijkt eigenlijk aannemelijker: zijn meester c.q. patroon Livius was vermoedelijk in een betere positie om de opdracht voor zo'n officiële opvoering tijdens een religieus feest te krijgen dan de (ex-)slaaf uit Tarentum.

De toneelcarrière van Livius Andronicus moet sindsdien voorspoedig zijn verlopen. We lezen nog over een heuse opdracht van staatswege in 207 om een processielied voor een meisjeskoor te componeren (Livius 27, 37, 7), maar daarna zwijgen de bronnen. De dichter bereikte in elk geval een zeer respectabele leeftijd en kon vermoedelijk terugkijken op een afwisselende en interessante levensloop, waarin de woelige geschiedenis van zijn tijd weerspiegeld was. Rond 200 zal hij gestorven zijn.

Andronicus' succes als toneeldichter had ongetwijfeld te maken met zijn Griekse achtergrond en zijn persoonlijke ervaring als toneelspeler. Zijn rol in de geschiedenis van het epos heeft een nog duidelijker aanwijsbare oorzaak.

Als huisleraar van de zoons van Livius en andere jongens uit de gegoede standen moest Andronicus natuurlijk ook goed Latijn onderwijzen. Het ontbrak hem echter aan adequate leermiddelen, met name aan hoogstaande, instructieve teksten. Er bestond wel een orale Romeinse traditie van verzen en liederen, maar afgezien van grafschriften bestonden er nog geen Latijnse teksten die de term 'literatuur' verdienden. En zo moet Livius ten slotte hebben gedacht: als er niets is, dan maak ik het zelf. Hij schreef voor zijn leerlingen al eigen commentaren op dichters en parafrasen van Griekse verhalen, maar nu

besloot hij om het groots aan te pakken en een voor Grieken fundamenteel epos, Homerus' *Odyssee*, in het Latijn te vertalen. Zelfs vanuit dit gezichtspunt begint de Latijnse letterkunde dus zeer Grieks: het eerste epos in Rome is een Grieks epos in een Romeins jasje. In het Latijn staat het werk bekend als de *Odusia*.

Waarom koos Livius voor de *Odyssee* en niet voor de *Ilias*? We kunnen daar alleen naar raden. Ongetwijfeld zou ook een gelatiniseerde *Ilias* bij de Romeinen in goede aarde zijn gevallen. De *Ilias* is immers een oorlogsgedicht, en de derde eeuw v. Chr. was van militair geweld meer dan vervuld. In lange reeksen oorlogen hadden de Romeinen heel Midden- en Zuid-Italië veroverd en de expansie ging inmiddels verder richting Spanje, Noord-Afrika, Griekenland en Klein-Azië. Het kan dus niet anders of er was een goede voedingsbodem voor een Latijns oorlogsgedicht met dappere helden, strijdscènes, catalogi en alle andere dingen die de *Ilias* kenmerken. Of zou een gedicht met Griekse overwinnaars toch niet zo opportuun zijn geweest in het Rome van die dagen? In dat geval zou de *Odyssee* inderdaad een veiligere, om niet te zeggen 'politiek correcte' keuze zijn.

Waarschijnlijk nam Livius Andronicus de *Odyssee* simpelweg om didactische redenen. De jongens die hij moest onderwijzen, waren nog maar klein. Ongetwijfeld waren zij meer te vinden voor een spannend avonturenverhaal met monsters en omzwervingen op zee dan voor een lang gedicht over oorlog waarvoor zij nog niet rijp waren.

Het is aan de speurzin en filologische precisie van Aulus Gellius (ca. 130-180 na Chr.) te danken dat de eerste regel van de *Odusia* bewaard is gebleven. Gellius ci-

teert het vers in een discussie over het woordje *insece* en de vraag of daar nu al dan niet een *u* in moet worden geschreven (18, 9, 5).

Die taalkundige kwestie zal de meeste lezers van nu niet bijster boeien, maar het hele citaat is veelzeggend en zelfs typisch voor de stand van zaken als het om archaische Romeinse literatuur gaat. Er is geen enkele kopie van Livius Andronicus' gedicht bewaard gebleven en tot in de Middeleeuwen overgeschreven. Wie bij Gellius tussen de regels door leest, voelt dat het al in zijn tijd moeilijk was om aan een tekst van de *Odusia* te komen. Wat nu nog over is van dat vroege epos, zijn alleen maar fragmentjes, her en der bijeengesprokkeld uit andere auteurs. Het gaat, met andere woorden, om citaten bij latere schrijvers. En deze latere schrijvers waren doorgaans helaas geen grote literatoren of collega-dichters, maar grammatici en filologen. Hun was het vooral te doen om vreemde, oude woorden, afwijkende vormen of interessante verwijzingen naar elementen uit de Oudromeinse cultuur.

De bewaarde fragmenten van dichters als Livius Andronicus geven dus een sterk vertekend beeld van het dichtwerk, doordat de aangehaalde verzen vrijwel steeds een of ander buitenissig detail bevatten. Archaische Latijnse verzen worden maar zelden aangehaald vanwege hun literaire kwaliteiten.

De geleerden hebben intussen de schaarse fragmentjes uit de *Odusia* zo goed mogelijk in de juiste volgorde gezet. In dit geval bleek dat nog redelijk te doen, omdat het grote voorbeeld, de Griekse tekst van Homerus, uiteraard steeds ter vergelijking klaarligt. In de moderne uitgaven van Livius Andronicus staat bij elk fragment

keurig de Griekse parallel erbij, met versnummers en al. Vaak is er discussie over de precieze plaats van het fragment in de oorspronkelijke structuur, en dus over de bijbehorende Homerische parallel, maar in veel gevallen is het toch redelijk duidelijk hoe we de fragmenten moeten plaatsen.

De *Odusia* opent ijzersterk met het vers *uirum mihi, Camena, insece uersutum*, een duidelijke pendant van *Odyssee*, 1, 1. Daarna is het volgende Homerische vers dat zichtbaar wordt pas 1, 45. Een literaire analyse van de opening van het Latijnse gedicht moet dus beperkt blijven tot het door Gellius aangehaalde regeltje. Gelukkig kan daar wel het een en ander uit worden afgeleid.

Allereerst is duidelijk dat Livius Andronicus het origineel opmerkelijk trouw volgt. De woorden staan zelfs in nagenoeg dezelfde volgorde (alleen ‘zing’ en ‘Muze’ zijn omgedraaid). Ook naar hedendaagse maatstaven is dat een uitstekende vertaalstrategie, die ten volle recht doet aan het origineel. Opvallend is ook zijn keuze voor *uersutum* als vertaling van *πολύτροπον*. Het is natuurlijk lastig om precies uit te maken in hoeverre het Latijnse woord in het midden van de derde eeuw v. Chr. al gangbaar was, en zo ja, in welke betekenis, maar het zou goed kunnen dat de dichter hier zijn taal creatief gebruikt voor een nieuwvorming of een uitbreiding van de betekenis. In ieder geval is de Latijnse weergave bijzonder goed doordat de twee inhoudelijke elementen van het Grieks, het ‘vele zwerven’ en het ‘wendbaar, handig zijn’, tegelijk in een en hetzelfde woord doorklinken.

Ten slotte valt op hoe Livius Andronicus binnen dit programmatische citaat, hoezeer het ook getuigt van groot respect voor Homerus, nadrukkelijk afwijkt van de

brontekst en vertaalt naar zijn doeltaal toe. Hij had gemakkelijk *Musa* kunnen laten staan als een vreemde naam, maar koos voor een weergave met *Camena*. Hiermee werd in het Latijn oorspronkelijk een bronnimf aangeduid. De dichter zet deze voor zijn publiek herkenbare term op een nieuwe, ruimere manier in en overbrugt zo de kloof tussen de vreemde tekst en de eigen culturele context.

Datzelfde doet hij bovendien op een heel zichtbare manier door zijn keuze voor een Oudromeinse versmaat, de zogenaamde *versus saturnius*, die wezenlijk anders van aard is dan de Griekse hexameter. Dat de structuur ervan niet dezelfde is staat vast, maar wat precies als basispatroon mag gelden, blijft tot op de dag van vandaag omstreden. Heel wat geleerden-inkt is gevloeid over de vraag naar het organisatieprincipe van de *versus saturnius*, misschien vooral omdat men graag een hecht, exact patroon wilde terugvinden zoals men dat in de *mainstream* van de Grieks-Romeinse dichtkunst altijd aantreft: een welbepaald aantal jamben, dactyli of spondeen, gedomineerd door een muzikaal accent of een intensiteitsaccent.

Maar de bewaarde voorbeelden van de *versus saturnius* weerstaan elke analyse in termen van de Grieks-Romeinse metriek. Het beste wat ervan te zeggen valt, is het volgende: het vers valt uiteen in twee delen, met een sterke cesuur ergens in het midden, en bevat voor en na de cesuur twee of drie heffingen. Soms lijkt een bepaald trocheïsch patroon op te vallen, maar vaak is het vers zo los dat er amper een ritmisch patroon in te horen is. De versvorm vertoont onmiskenbaar sporen van een eenvoudige orale traditie, waarin versvormen nog niet met

mathematische precisie worden gedefinieerd en gehanteerd.

Hoe dit ook zij, het is een belangrijke constatering dat Livius Andronicus de Griekse metrische vorm bewust loslaat: hij probeert niet krampachtig een ritmisch patroon aan het Latijn op te leggen dat daarop niet past, en houdt zich liever aan wat voor zijn publiek herkenbaar en gebruikelijk is. Zijn werk bevatte al genoeg nieuwe elementen, dacht hij misschien. De vertaler koos in elk geval nadrukkelijk voor zijn publiek en voor de doeltaal en de doelcultuur.

Alleen al op grond van de openingsregel van de *Odusia* lijkt de stelling gewettigd dat Livius Andronicus talent, visie en durf had als vertaler.

Niet alle verzen uit de *Odusia* zijn even veelbetekend en belangwekkend als die eerste regel. De reden hiervoor is al genoemd: die van de herkomst van de fragmenten uit het werk van grammatici en verzamelaars van Romeinse literaire antiquiteiten, met name Priscianus, Nonius en Gellius (van wie Gellius dan nog de diepstgravende analyses ten beste geeft).

Wat te lezen is zijn dus louter snippertjes van een halve of hele regel, met een paar uitschieters van drie regels. Over de opbouw van grotere tekstgehelen (passages, scènes, boeken) is daarom weinig meer te zeggen dan dat Livius Andronicus vermoedelijk getrouw het Homerische verhaal heeft gevolgd. De structuur was in die zin al vooraf bepaald.

Zo bevatte het begin een versie van de bekende godenvergadering uit *Odyssee* 1, getuige de fragmenten waarin Athene en Zeus tot elkaar spreken. Ook hier is te zien hoe Andronicus kleine variaties op zijn origineel

aanbrengt. Zo schrapt hij de bij Homerus-lezers welbekende ἔρκος ὀδόντων ('omwalling uwer tanden') om de uitdrukking enigszins te normaliseren tot iets als 'over uw lippen' en vevangt hij het Griekse patronymicum Κρονίδη door een meer Latijnse uitdrukking met een echt Ouditalische godennaam. Vervolgens kan 'Laërtes' zoon' als patronymicum kennelijk weer wel, terwijl het Griekse vers daar alleen de naam Odysseus gebruikt. In het derde geval zit de variatie in de syntaxis en de stijl: de Homerische Zeus vraagt zich af 'hoe zou ik ooit de geweldige Odysseus kunnen vergeten?' terwijl hij zich bij Livius Andronicus direct tot de afwezige Odysseus wendt. De stijlfiguur, die bekendstaat als 'apostrophe', is hier afwijkend van Homerus ingezet, maar het resultaat lijkt effectief. Misschien kende Andronicus al het principe van 'compensatorisch vertalen': het inzetten van een stilistisch element dat niet direct correspondeert met de brontekst, om iets te compenseren wat elders in de vertaling verloren gaat, zodat het netto-effect van de hele tekst toch gelijk blijft.

Een enkele keer is er bij Livius Andronicus nog iets op te vangen van een vertellend element, al is het zeker niet genoeg voor een diepgravende narratologische analyse. Opvallend veel van de bewaarde fragmenten betreffen citaten van personages uit het verhaal. Misschien is dat toeval, maar het maakt minstens duidelijk dat Livius Andronicus op dit punt zijn Homerische origineel heeft willen volgen, zij het met enige varianten. Ook in de Griekse *Odyssee* wordt immers veel informatie gegeven in de vorm van dialogen en binnenverhalen. Verder valt op dat de Latijnse syntaxis uiterst eenvoudig is gehouden. Het Grieks van Homerus munt ook niet uit door

syntactische complexiteit, maar het Latijn oogt soms uitgesproken lapidair. Het gemis van de verdere context blijft schrijnend, maar de snippertjes bewaarde tekst verdragen toch iets van de gevolgde methoden.

Het lijkt duidelijk dat Andronicus niet alleen de verhaallijn van de Griekse *Odyssee* aanhield, maar ook verschillende typische elementen uit het episch repertoire hanteerde. Er zijn sporen van typisch epische scènes, zoals het voorbereiden van een diner, in dit geval bij de vrijers in Odysseus' paleis, en van strijds scènes. Ook stormscènes kunnen niet ontbroken hebben. Het zou fascinerend zijn om te lezen hoe Livius Andronicus zulke veeleisende passages in Oudlatijn heeft weergegeven met de nog schaarse talige middelen waarover hij kon beschikken, maar helaas ontbreken hiervan fragmenten. Het dichtst in de buurt komt een van de langste fragmenten, waarin Laödamos, de zoon van de Phaeakenkoning Alkinoös, Odysseus verwelkomt en constateert hoe de gast zwaar van de zee te lijden heeft gehad (fr.18).

Het is interessant om te zien hoe Livius Andronicus hier de ruimte neemt om twee Griekse hexameters weer te geven: vaak kort hij in, maar soms ook breidt hij iets uit, zoals hier. Wilde hij er misschien spreukachtige verzen van maken, die door zijn jonge leerlingen goed van buiten geleerd konden worden?

Het is niet nodig om hier alle bewaarde fragmentjes te bespreken. Ik beperk me tot een laatste snippet, waaruit eens te meer Andronicus' taalkundige creativiteit blijkt. In een fragment dat mogelijk uit het vijfde boek komt, schildert de dichter op indringende wijze Odysseus' angst als hij op zijn vlot in een storm terechtkomt. Wat hierbij in het Latijn gebeurt, is verbazend. De Griek-

se formule voor plotselinge hevige angst, die spreekt van verminderde spankracht in knieën en hart, wordt vrijwel helemaal losgelaten. Alleen het 'hart' blijft ervan over, dat in de Latijnse versie door koude wordt bevangen. De vorm *frixit*, van *frigescere*, 'koud worden, het koud krijgen', is hier intussen toch ook weer op het Grieks gemodelleerd. Het voorbeeld lijkt namelijk φρίσσω, 'huiveren'. Dat werkwoord draagt in het Grieks de twee associaties van kou en angst, anders dan het Latijnse woord. Zo krijgt *frigescere* er dus tegelijkertijd een betekenislaag van 'angst' en een etymologiserend verband met het Grieks bij. (Dat verband is overigens niet correct volgens inzichten van nu. Het Latijnse *frigus*, 'kou', wordt tegenwoordig veelal in verband gebracht met het Griekse ἄγος. Voor het door Andronicus bereikte literaire effect doet dit natuurlijk niet terzake.) En dan zou men de pakkende alliteratie *prae pauore* nog bijna over het hoofd zien.

De compositie van de *Odusia* was niets minder dan een revolutionaire daad. Het maakte een eenvoudige Griekse schoolmeester tot de grondlegger van het Latijnse epos. Bovendien blijkt Livius Andronicus een pionier die baanbrekend werk heeft verricht op het gebied van vertaalkunde en bewerkingstechniek: hij werkte als een literair vertaler, maar kon zich daarbij nog op geen enkel voorbeeld baseren. Zo is de introductie in Rome van Griekse mythologische stof in een Romeinse vorm verbonden met zijn naam.

Amper vijf jaar nadat Livius Andronicus de Romeinse literatuur was begonnen, manifesteerde zich een tweede iterator. En anders dan Andronicus was hij een volbloed Romein en, eveneens anders, een enigszins omstreden

figuur. Vanaf 235 v. Chr. deed Gnaeus Naevius, een Campaniër, mee met openbare dramavoorstellingen in Rome. Hoe hij de capaciteiten daarvoor had ontwikkeld blijft onduidelijk. Naevius had als soldaat meegevochten in de Eerste Punische Oorlog (264-241), een activiteit die niet bepaald bevorderlijk lijkt voor een dichtertelijke ontwikkeling. Misschien was hij een literair natuurta-
lent.

In ieder geval lijkt hij een polemische geest te zijn geweest: antieke auteurs berichten dat de dichter al spoedig overhoop lag met de aristocratie van Rome, met name de leden van de familie Metellus. Zo zou hij in een toneelstuk het volgende vers hebben ingelast om zijn ongenoegen over de macht van de Metelli te ventileren: *fato Metelli Romae fiunt consules* ('Door het lot worden de Metelli in Rome consuls'). De aangevallenen lieten dit niet op zich zitten en brachten een tegenvers in omloop: *dabunt malum Metelli Naeuio poetae* ('de Metelli zullen het de dichter Naevius betaald zetten').

De gemoederen liepen kennelijk hoog op, want onze bronnen berichten ook nog dat de dichter uiteindelijk, misschien in 206, in de gevangenis is gegoooid vanwege aanhoudende belediging van machthebbers. Hij zou daar overigens nog gewoon hebben doorgeschreven aan zijn toneelstukken. Het verhaal luidt dat die stukken zo positief werden ontvangen dat hij er zijn bevrijding mee bewerkstelligde, maar dat klinkt misschien te mooi om waar te zijn. Hoe dan ook, de dichter is wel uit de gevangenis geraakt, maar veel geluk heeft hem dat in Rome niet gebracht. Hij moest de wijk nemen naar het buitenland en verliet de stad in 204. Hij stierf in het verre Utica op Afrikaanse bodem, in 201.

We hebben niet meer dan deze schaarse biografische gegevens over Naevius uit de antieke bronnen. Hier en daar zijn daar natuurlijk vraagtekens bij te zetten, maar we krijgen toch minstens een algemeen beeld van het karakter van deze dichter. Een felle figuur moet hij zijn geweest, een driftkop misschien, in elk geval iemand die de confrontatie zocht, zelfs als hij daarmee eigen lijf en leden op het spel zette. Bovendien was hij een echte, vaderlandslievende Romein. Dat blijkt minstens uit zijn militaire bezigheden, maar ook uit zijn literaire werk.

In zijn drama's (komedies en, in iets mindere mate, tragedies) werkte hij onvermijdelijk naar Griekse voorbeelden, die hij soms vrijelijk combineerde. Maar hij was ook de eerste die eigen Romeinse onderwerpen in dramatische vorm goot. Zo zou hij een dramastuk hebben geschreven over de geschiedenis van Romulus, de stichter van Rome, en over een Romeinse militaire overwinning bij het plaatsje Clastidium in 222. Hij geldt daarmee als uitvinder van de zogenaamde *fabula praetextata*, het Romeins-historische drama dat genoemd is naar het officiële ambtsgewaad van Romeinse magistraten, een toga met een purpure band.

Misschien het meest tastbaar als dichter en als Romein wordt Naevius in zijn epos *Bellum Punicum* (*De Punische Oorlog*). In afwijking van zijn epische voorganger Livius Andronicus beperkte hij zich niet tot omwerking van Griekse stof in Latijnse vormen, maar ook in dit genre zette hij de verrassende stap naar behandeling van eigen Romeinse stof. En daarbij koos hij niet voor risicoloos verheerlijken van de verre oertijd of de vroegste eeuwen van Rome, maar voor een historische thematiek die dicht bij de dichter en zijn lezers stond.

Sterker nog, met de Eerste Punische Oorlog nam hij een onderwerp waarvan hij zelf, als soldaat in die oorlog, ervaringsdeskundige was.

Wanneer hij het gedicht heeft geschreven, is niet helemaal duidelijk, maar er zijn aanwijzingen dat het een werk is van zijn oude dag. Zo vermeldt Cicero Naevius' epos in zijn bekende geschrift *Over de ouderdom*, met de opmerking dat de dichter er op zijn oude dag zoveel plezier aan beleefde. Misschien dateert het gedicht dus uit Naevius' laatste jaren, toen de politiek geladen conflicten in Rome achter hem lagen. Het is zelfs mogelijk dat hij er nog in zijn sterfjaar aan heeft gewerkt in Utica. Dat was op voormalig Carthaags gebied, dat door Rome juist in de Tweede Punische Oorlog (218-201) was veroverd. Is de dichter bewust teruggekeerd naar Afrika om daar zijn roemruchte soldatenverleden op te halen?

Naar de precieze omstandigheden waarin het gedicht ontstond blijft het dus tot op zekere hoogte gissen. Dat geldt helaas ook voor veel vragen met betrekking tot de inhoud en de vorm. Want evenals in het geval van de *Odusia* is er van het *Bellum Punicum* bitter weinig bewaard gebleven. Naevius deelde Andronicus' lot en werd door latere generaties verwaarloosd en vergeten, al zijn er sporen van zijn bekendheid tot in de Augusteïsche periode. Zijn werk werd uiteindelijk niet meer overgeschreven, en al wat rest zijn dus, opnieuw, alleen losse en min of meer toevallige citaatjes bij latere auteurs.

Gelukkig is er van de bewaarde fragmenten toch wel wat te maken en zien we er iets in terug van Naevius' poëtische vaardigheden. Het uit zeven boeken bestaande werk heeft met name taferelen uit de Eerste Punische Oorlog bevat. Het is daar, na een traditionele Muzen-

aanroep (fr.1), hoogstwaarschijnlijk ook mee begonnen. Fr. 3 vertelt hoe de Romeinse consul op campagne vertrekt richting Sicilië, dat toen werd belaagd door de Carthagers. Losse snippers tekst suggereren verdere krijgshandelingen zoals een oorlogsverklaring (fr. 35), het afnemen van voortekens (fr. 39) en feesten na de zege (fr. 40). Verder wijzen enkele fragmenten op het vredesverdrag van 241 (fr. 46-47), waarbij de Romeinen hun voorwaarden konden dicteren.

Het meest pakkend komt de militaire sfeer naar voren in een fraai tweeregelig fragment over de expeditie naar Malta (fr.37). De dichter zet de Romeinse actie in de verf als een succes: de Romeinen trekken naar Malta, slaan de boel kort en klein, branden en moorden, en veroveren het eiland. Vanuit Naevius' patriottisch perspectief is dat een volkomen legitieme en goede zaak. Van pacifisme, morele twijfel of andere moderne gevoeligheden is hier geen spoor te zien.

Maar Naevius belichtte niet alleen eigentijdse geschiedenis. Een aantal fragmenten laat zien dat hij in zijn gedicht het verhaal van Rome heeft teruggevoerd tot aan de brand van Troje. Hij heeft dus ook geschreven over Aeneas en Anchises en hun vlucht uit de legendarische stad. In een evocatief fragment (fr. 5) schildert hij het vertrek van hun vrouwen, die 's nachts wenend, met bedekt hoofd, uit Troje vertrekken. De Latijnse woorden *exibant... flentes... abeuntes* roepen op intrigerende wijze een flard uit de *Psalmen* in gedachten (Ps 125 (126), 6 in de Vulgaattekst: *euntes ibant et flebant*, op indrukwekkende wijze voor koor getoonzet door de Poolse componist Henryk Górecki, op. 32 uit 1972). Het verband zal wel puur toeval zijn, want Naevius heeft vast de joodse

psalmen niet gekend, en uiteraard zeker niet de laat-Latijnse vertaling ervan, maar wie de muziek eenmaal heeft gehoord kan er moeilijk van loskomen bij dit opmerkelijke Naevius-fragment.

Het *Bellum Punicum* lijkt trouwens wel naar meer teksten ‘vooruit te wijzen’. Literair-historisch is het van grote betekenis dat Naevius die hele voorgeschiedenis vanaf Troje in zijn gedicht een plaats heeft gegeven. De gedachten gaan hier onmiddellijk en onontkoombaar naar Vergilius’ *Aeneis*, zo’n tweehonderd jaar later geschreven. Misschien inspireerde Naevius’ gedicht Vergilius wel tot het idee om de voorgeschiedenis weer te geven in de vorm van een binnenverhaal of terugblik. Bij Vergilius is het Aeneas zelf die zijn verhaal aan Dido doet (*Aeneis* 2 en 3), bij Naevius is dat niet duidelijk. Het *Bellum Punicum* presenteert de geschiedenis vanaf Troje in ieder geval in een lange ingelaste passage, die een flink deel van de boeken 1, 2 en 3 lijkt te hebben gevuld.

Behalve het algemene idee en de structurele inbedding van het verhaal vallen ook losse parallellen met de latere *Aeneis* op. De grote schare Trojanen die meegaat naar Italië, het scheepgaan van Anchises en Aeneas, de aankomst in Italië, een gesprek tussen Venus en Jupiter, een godenvergadering, de in een getuigenis over boek 1 vermelde naam van Dido (fr. 17): er zijn evenzovele tafereelen uit de *Aeneis* die hierbij gedacht kunnen worden. Volgens een ander getuigenis over Naevius’ eerste boek (fr. 14) heeft Vergilius zelfs een complete passage aan hem ontleend.

Het is waarschijnlijk dat de verhouding tussen Dido en Aeneas, zo cruciaal voor het verloop van de *Aeneis*, zijn basis heeft in het werk van Naevius. We zien in de

fragmenten een door medelijden bewogen Dido (fr.18), die Aeneas slim uithoort (fr. 20). In hoeverre reeds Naevius hun liefde heeft uitgewerkt blijft de vraag; misschien is dat verhaal toch vooral voortgekomen uit Vergilius’ pen. De Augusteïsche dichter staat immers bekend om zijn fijne gevoel voor pathos en sentiment – niet iets waarmee Naevius speciaal wordt geassocieerd. Misschien is het tekenend dat de Naeviaanse Dido medelijden voelt maar die van Vergilius verliefd is. Mogelijk heeft Vergilius dus een verhaalelement dat al bij Naevius aanwezig was op zijn eigen wijze verwerkt en uitvergroot.

Voor wie er oog voor heeft, leveren deze oude fragmenten wel meer interessante variaties van motieven op: zo lijkt fr. 19 enkele kostbare geschenken van Dido voor Aeneas te beschrijven. In de *Aeneis* is juist het omgekeerde te vinden: Aeneas geeft Trojaanse geschenken aan Dido. En waar de Vergiliaanse Anchises simpelweg bevel geeft om van Troje weg te varen, laat Naevius hem eerst een vroom gebed richten tot Neptunus (fr. 9).

De bewaarde fragmenten zijn te kort voor definitieve oordelen over Naevius’ dichterlijke stijl, maar evenals bij Livius Andronicus staan we toch niet helemaal met lege handen. Ook Naevius hanteert de *versus saturnius* en het lijkt of hij die nog wat krachtiger en bondiger maakt. Zijn verzen staan vaak als een huis. Dat stevige, aardse karakter kan natuurlijk wel tot misverstanden aanleiding geven. In handboeken voor literatuurgeschiedenis wordt vaak schamper gedaan over Naevius’ poëtische zeggingskracht: de verzen zouden weinig meer zijn dan ‘proza in versvorm’, saaie brokjes militaire geschiedenis waarvan de inhoud beter is verwoord bij de latere Romeinse geschiedschrijvers.

Toch doet zo'n negatief oordeel geen recht aan Naeuius. Zijn dichterlijke techniek is zeker nog niet zo ontwikkeld als bij Vergilius en lateren, maar met het *Bellum Punicum* staan we dan ook vrijwel aan het begin van de Romeinse literatuur. Het is eenvoudig onjuist om het werk te meten met de maat van de latere Augusteïsche epen.

En heeft deze dichter echt niets speciaals te bieden? Een frisse blik op de verzen laat het tegendeel zien. Naeuius heeft zijn best gedaan om de vorm waar mogelijk te verfraaien. Zo biedt hij pakkende beelden, poëtische aanduidingen van goden, mooie lange Latijnse woorden, en schuwt hij evenmin stijlmiddelen zoals de alliteratie. De woordkeus in een halve regel als fr. 41 *uicissatim uolui uictoriam* verraaft onmiskenbaar een dichterlijk talent. De *versus saturnius* wordt in Naeuius' handen tot een relatief soepel instrument waarmee ook bepaalde dichterlijke accenten kunnen worden gelegd. Zo is het bewust gebruik van woordschikking ten opzichte van de cesuur (verbindingen er overheen of juist niet) misschien geraffineerder dan vaak wordt gedacht.

Natuurlijk is dit vooral ook een kwestie van smaak. Liefhebbers die alleen zweren bij de dactylische hexameter zullen voor deze Oudlatijnse verzen slechts met moeite waardering kunnen opbrengen. Maar wie gevoelig is voor de onstuimige Latijnse oerkracht van Ennius en Lucretius, kan bij deze archaische poëzie toch regelmatig zijn of haar hart ophalen. Eenvoudige verzen als fr. 10, 31 of 42 kunnen voor moderne lezers op een bepaalde manier onweerstaanbaar zijn.

Livius Andronicus en Gnaeus Naevius hebben met hun vroege heldendichten baanbrekend werk verricht. Hun werk heeft op beslissende wijze richting gegeven aan het Romeinse epos en aan de Romeinse literatuur in het algemeen. Men zou verwachten dat ze daarom door latere schrijvers vaak met ere worden genoemd en geciteerd.

Niets is echter minder waar. Vooral Livius Andronicus heeft altijd een slechte pers gehad. Dat begon al bij de Romeinen zelf, en dat terwijl we weten dat de *Oduis* vele generaties lang schoollectuur bleef. Maar misschien verklaart dat gegeven juist een deel van de afkeer die latere auteurs voor de verzen gingen voelen, want op school ging het er meestal niet zachtzinnig aan toe. Daarvan getuigt bijvoorbeeld Horatius:

Ik wil geen hetze voeren, poëzie van Livius,
die Orbilius hardhandig mij in mijn jeugd dicteerde,
hoeft van mij niet vernietigd; mij verbaast dat men
die verzen gaaf en mooi en onberispelijk vindt.
Als in die poëzie een treffend woord eruit springt
of een, twee regels toevallig iets charmanter zijn,
dan weet hij het geheel ten onrechte te slijten.

Horatius, *Brieven* 2, 1, 69-75 (vert. Piet Schrijvers)

Horatius probeert zijn persoonlijke slechte herinneringen aan zijn leermeester te overstijgen en geeft een esthetisch en stilistisch oordeel over Livius Andronicus dat zeer negatief uitvalt.

Ongeveer even afwijzend had Cicero zich over de oude dichter uitgelaten: 'Want de Latijnse *Odyssee* is als een of ander werk van Daedalus en de toneelstukken van Livius zijn het niet waard om een tweede keer te lezen.'

(Cicero, *Brutus* 71) Een werk als van Daedalus wil in deze context zoveel zeggen als een extreem primitief werk dat amper meetelt als literatuur.

Het oordeel van de gezaghebbende Quintilianus (eind eerste eeuw na Chr.) is op het eerste gezicht iets milder. Als er in de literatuur geen sprake was van het steeds weer overtreffen van voorgangers, zo zegt hij, ‘dan hadden we in de dichtkunst niets meer dan Livius Andronicus en in de geschiedschrijving niets meer dan de jaarboeken van priesters.’ (10, 2, 7) Het impliciete verwijt komt toch op hetzelfde neer: het werk van Livius Andronicus wordt aangevoeld als ten diepste primitief, van een bijna beschamend onliterair niveau.

Ook over Naevius lezen we dergelijke negatieve oordelen bij latere auteurs, al is men over hem soms wel iets milder gestemd. In het oude, maar waarschijnlijk niet van de dichter zelf afkomstige ‘grafschrift’ wordt zelfs nog gesuggereerd dat Rome na Naevius’ dood geen echt Latijn meer kent. Later wordt de toon aanzienlijk gereserveerder en klinken er niet meer dan gematigd positieve geluiden. Zo stelt Cicero dat Naevius’ *Punische Oorlog* een artistiek genoegen geeft zoals een werk van Myro, de klassiek Atheense beeldhouwer en bronsgieter, en suggereert Horatius dat Naevius’ werk wel enige achting oproept:

Naevius is in ieders hand, in ieders hoofd
 bijna als tijdgenoot; elk oud gedicht is heilig!
 Horatius, *Brieven* 2, 1, 53-54 (vert. Piet Schrijvers)

Naevius’ poëzie zat misschien in het hoofd, maar niet in het hart. Afstandelijk en beleefd respect, dat lijkt de

hoogste vorm van waardering die dit soort werken bij de Romeinen zelf hebben gekregen.

De algemene verwaarlozing ervan lijkt veel te maken te hebben met het gehanteerde metrum. Al koos in elk geval Naevius verheffende, door en door Romeinse stof, hij bleef toch de *versus saturnius* hanteren. In ontwikkelde, door Griekse dichtkunst langzamerhand verwend geraakte Romeinse oren klonk dat als een relict uit tijden die men liever wilde vergeten. Het was pas Ennius (239-169 v. Chr.) die in zijn *Annalen* de beslissende stap naar de hexameter zette. Voor veel Romeinen leek daarmee eigenlijk pas de epische poëzie in Rome te beginnen.

LIVIUS ANDRONICUS

ODUSIA

ODYSSEE

BOEK 1

1

openingsregel

uirum mihi, Camena, insece uersutum

de man bezing mij, Muze-nimf, de wendingrijke

vgl. Homerus, *Odyssee* 1, 1

ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον

van de man zing mij, Muze, de wendingrijke

2

Minerva's aanspreking van Jupiter

‘pater noster, Saturni filie...’

‘vader van ons, Saturnus’ zoon...’

vgl. *Od.* 1, 45

ὦ πάτερ ἡμέτερε Κρονίδη, ὕπατε κρειόντων’

‘o vader van ons, Kronos’ zoon, hoogste der heersers’

vgl. ook *Od.* 1, 81

3-4

antwoord van Jupiter

‘mea puera, quid uerbi ex tuo ore supra fugit?
neque tamen te oblitus sum, Laertie noster’

‘mijn dochter, wat voor woord vlood over uit je mond?
want nee, Laertes’ zoon, jou ben ik niet vergeten!’

vgl. *Od.* 1, 64-65

‘τέκνον ἐμόν, ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων;
πῶς ἂν ἔπειτ’ Ὀδυσῆος ἐγὼ θεῖοιο λαθοίμην...’
‘mijn kind, wat voor woord ontvlood de omwalling van
je tanden?

hoe zou ik ooit de geweldige Odysseus kunnen vergeten?’

vgl. ook *Od.* 14, 144; 20, 205

5

Minerva gaat naar Ithaca

inque manum suremit hastam

en greep toen met haar hand een speer

vgl. *Od.* 1, 99

εἴλετο δ’ ἄλκιμον ἔγχος
ze greep een stevige speer
vgl. ook *Od.* 22, 433

6

een dienstster verzorgt haar na aankomst

argenteo polubro, aureo eglutro

in een kom van zilver, met een kan van goud

vgl. *Od.* 1, 136-137

χέρνιβα δ’ ἀμφίπολος προχόω ἐπέχευε φέρουσα,
καλῆ χρυσεῖη, ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος,
een dienstmeisje kwam met waswater en schonk het uit
een schenkkan,
een mooie van goud, in een zilveren bekken uit

7

Telemachus spreekt Minerva aan

‘tuque mihi narrato omnia disertim’

‘en u, vertelt u mij nu alles zonneklaar’

vgl. *Od.* 1, 169

‘ἀλλ’ ἄγε μοι τόδε εἶπε καὶ ἀτρεκέως κατάλεξον.’
‘welaan, zeg mij dit eens en vertel mij precies...’

37

vraag van Minerva aan Telemachus

‘quae haec daps est, qui festus dies?’

‘wat is dit voor een maaltijd, wat voor dag van feest?’

vgl. *Od.* 1, 225

‘τίς δαίς, τίς δὲ ὄμιλος ὄδ’ ἔπλετο;’

‘wat voor maal, wat voor gezelschap is dit?’

8

uit Telemachus’ woorden

‘... matrem procitum plurimi uenerunt’

‘voor ’t vrijen naar mijn moeder kwam hier menigeen’

vgl. *Od.* 1, 245-248‘ὄσσοι γὰρ νήσοισιν ἐπικρατέουσιν ἄριστοι,
Δουλιχίῳ τε Σάμῃ τε καὶ ὑλήεντι Ζακύνθῳ,
ἢδ’ ὄσσοι κραναὴν Ἰθάκην κάτα κοιρανέουσιν,
τόσσοι μητέρ’ ἐμὴν μνῶνται...’‘want al wie als edelen regeren op de eilanden,
op Dulichion en Same en het bosrijk Zakynthos,
en al wie er vorsten zijn op het rotsig Ithaka,
zovelen dingen er naar mijn moeders hand’vgl. ook *Od.* 2, 50

BOEK 2

9

Telemachus kondigt maatregelen aan

‘in Pylum deueniens aut ibi<dem> ommentans’

‘na aankomst daar in Pylus, ofwel wachtend hier’

vgl. *Od.* 2, 317

‘ἢ ἐ Πύλονδ’ ἐλθών, ἢ αὐτοῦ τῷδ’ ἐνὶ δῆμῳ’

‘ofwel na vertrek naar Pylos, ofwel hier in het land’

vgl. ook *Od.* 1, 284-285; 3, 182

BOEK 3

10

uit Nestors verhaal over Troje

‘ibidemque uir summus adprimus Patroclus’

‘daar ook die held, die hoogste, beste, Patroclus’

vgl. *Od.* 3, 110

‘ἔνθα δὲ Πάτροκλος, θεόφιν μῆστωρ ἀτάλαντος’

‘daar (ligt) ook Patroklos, raadgever die opwoog tegen
de goden’

BOEK 4

11

uit de woorden van de zeegod Proteus

‘partim errant, nequionot Graeciam redire’

‘ten dele dolen zij en kunnen niet terug naar
Griekenland’vgl. *Od.* 4, 495

‘πολλοὶ μὲν γὰρ τῶν γε δάμεν, πολλοὶ δὲ λίποντο’

‘velen van hen zijn gesneuveld, velen bleven in leven’

12

Proteus over Agamemnon, op zee gered door Hera

‘sancta puer Saturni filia regina’

‘gewijde telg, Saturnus’ dochter, koningin’

vgl. *Od.* 4, 513

‘... σώασε δὲ πότνια Ἥρη’

‘... hem redde gebiedster Hera’

13

Proteus over Odysseus

‘apud nympham Atlantis filiam Calypsonem’

‘bij de nymphe, Atlas’ dochter, bij Calypso’

vgl. *Od.* 4, 557

‘νύμφης ἐν μεγάροισι Καλυψοῦς’

‘in het paleis van de nimf Kalypso’

vgl. ook *Od.* 5, 14; 17, 143

BOEK 5

30

*Odysseus vertrekt bij Calypso op een vlot;
een storm steekt op*

igitur demum Vlixī cor frixit prae pauore

ten slotte dan verkilde Ulixes’ hart van angst

vgl. o.a. *Od.* 5, 297

καὶ τότε Ὀδυσσεύς λύτο γούνατα καὶ φίλον ἦτορ

en toen verdween de spankracht van Odysseus’ knieën en
zijn hartvgl. ook *Od.* 5, 171

BOEK 6

14

bij het zien van Nausicaä denkt Odysseus na

utrum genua amploctens uirginem oraret

of hij, haar knieën vattend, 't meisje smeken zou

vgl. *Od. 6, 141-142*

ὁ δὲ μερμήριξεν Ὀδυσσεύς,
ἢ γούνων λίσσοιτο λαβῶν εὐώπιδα κούρην
en hij, Odysseus, overwoog of hij
het knappe meisje bij de knieën zou vatten en zou
smeken

15

uit Nausicaä's woorden

'ibi manens sedeto donicum uidebis
me carpento uehentem domum uenisse'

'blijf daar zitten tot je eenmaal hebt gezien
dat ik al op mijn wagen, thuis ben aangekomen'

vgl. *Od. 6, 295-296*

ἔνθα καθεζόμενος μείναι χρόνον, εἰς ὃ κεν ἡμεῖς
ἄστυδε ἔλθωμεν καὶ ἰκώμεθα δώματα πατρός'
'ga daar zitten en wacht het moment af dat wij
in de stad aankomen en het huis van mijn vader
bereiken'

BOEK 8

16

voorbereiding van de spelen bij de Phaeaken

tumque remos iussit religare struppis

de spanen liet hij toen met riemen vaster snoeren

vgl. *Od.* 8, 37 (Alkinoös' woorden)

‘δησάμενοι δ’ ἐν πάντες ἐπὶ κληῖσιν ἐρετμὰ’

‘bindt allen de riemen goed vast aan de dollen’

vgl. ook *Od.* 2, 422-423

17

Odysseus reageert op de zang van Demodocus

simul ac lacrimas de ore noegeo detersit

en tranen van zijn wangen wiste met zijn mantel

vgl. *Od.* 8, 88δάκρυ ὁμορξάμενος κεφαλῆς ἄπο φᾶρος ἔλεσκε
wiste tranen af en trok de mantel van zijn hoofd

18

woorden van een zoon van Alkinoös‘namque nullum peius macerat humanum
quamde mare saeuom: uires cui sunt magnae,
topper confringent inportunae undae’‘want niets vermag een mens meer uit te putten dan
de wrede zee: wie over grote kracht beschikt
zal fluks door havenende golven worden geknakt’vgl. *Od.* 8, 138-139‘οὐ γὰρ ἐγὼ γέ τί φημι κακώτερον ἄλλο θαλάσσης
ἄνδρα γε συγχεῖται, εἰ καὶ μάλα καρτερὸς εἴη’‘want ik beweer: niets zo erg als de zee
om een man te ontcrachten, zelfs al is hij heel sterk’

19

Venus en Mars betrapt: andere goden komen kijken

Mercurius cumque eo filius Latonas

Mercurius en met hem mee Latona's zoon

vgl. *Od.* 8, 322-323ἦλθ' ἐριούνης
Ἑρμείας, ἦλθεν δὲ ἄναξ ἑκαέργος Ἀπόλλων
en kwam de sneljagende

Hermes, en ook de van ver treffende vorst, Apollo

20

twee dansers tijdens de spelen bij de Phaeaken

nexabant multa inter se flexu nodorum dubio

verstrengeld telkens in een soepel samengaan

vgl. *Od.* 8, 378-379

ὠρχείσθην δὴ ἔπειτα ποτὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ
 ταρφέ' ἀμειβομένω· κοῦροι δ' ἐπελήκεον ἄλλοι.
 ze dansten vervolgens op de velen voedende grond
 in snelle afwisseling; andere jongens klaptten de maat

21

Odyseus eert Demodocus

‘nam diua Monetas filia docuit’

‘Moneta’s godendochter gaf hun immers les’

vgl. *Od.* 8, 480-481

... ‘οὔνεκ’ ἄρα σφέας

οἴμας Μοῦσ’ ἐδίδαξε’

... ‘want hun heeft

de Muze liederen geleerd’

vgl. ook *Od.* 8, 488

[Moneta is een latinisering van de Muzennaam
 Mnemosyne]

BOEK 9

39

Odyseus vertelt over de Cyclopen

‘cum socios nostros mandisset impius Cyclops’

‘toen onze makkers waren opgevreten door de
 goddeloze Cycloop’vgl. *Od.* 9, 296-297

‘αὐτὰρ ἐπεὶ Κύκλωψ μεγάλην ἐμπλήσατο νηδὺν
 ἀνδρόμεα’ κρέ’ ἔδων...’

‘maar nadat de Cycloop zijn grote buik had gevuld
 door mensenvlees te eten...’

vgl. ook *Od.* 20, 19-20

22

Odyseus heeft Polyphemos’ mede-Cyclopen misleid

‘quoniam audiui <hau> paucis gauisi’

‘ik hoorde dat, vandaar mijn <niet> geringe vreugd’

vgl. *Od.* 9, 413

‘ὡς ἄρ’ ἔφαν ἀπιόντες, ἐμὸν δ’ ἐγέλασσε φίλον κῆρ’
 ‘met deze woorden gingen ze heen, en mijn hart
 glunderde’

BOEK 10

23

bij Circe spreekt Odysseus zijn mannen moed in

‘... quando dies adueniet quem profata Morta est’

‘... wanneer de dag aanbreekt die Morta heeft voorzegd’

vgl. *Od.* 10, 175

... ‘πρὶν μόρσιμον ἡμᾶρ ἐπέλθῃ’

... ‘(we zullen de Hades niet binnengaan) voordat ons uur is geslagen’

en *Od.* 3, 237-238 (woorden van Athene)

... ‘ὅππότε κεν δῆ

μοῖρ’ ὀλοῆ καθέλῃσι τανηλεγέος θανάτοιο’

... ‘wanneer het

verderflijk lot hen neerhaalt in de smartelijke dood’

24

Odysseus citeert woorden van Eurylochus

“topper citi ad aedis uenimus Circae”

“fluks bereikten wij dan schielijk Circe’s huis”

vgl. *Od.* 10, 252

“εὔρομεν ἐν βήσσησι τετυγμένα δώματα καλὰ”

“wij troffen in het dal een fraai gebouwd huis aan”

25

Circe tovert Odysseus’ mannen weer terug

‘topper facit homines ut prius fuerunt’

‘fluks maakt zij de mannen terug zoals ze waren’

vgl. *Od.* 10, 395

‘ἄνδρες δ’ ἄψ ἐγένοντο νεώτεροι ἢ πάρος ἦσαν’

‘de mannen werden weer jonger dan ze eerder waren’

BOEK 12

26

Odysseus vertelt hoe hij zijn mannen waarschuwde

“parcentes praemodum”

“ten zeerste ons onthoudend”

vgl. *Od.* 12, 321

“τῶν δὲ βοῶν ἀπεχώμεθα”

“laat ons van de runderen afblijven!”

vgl. ook *Od.* 12, 328

BOEK 19

27

Odysseus vertelt incognito over zichzelf

‘uestis pulla purpurea ampla...’

‘een mantel, donker, purperkleurig, wijd...’

vgl. *Od.* 19, 225

‘χλαῖναν πορφυρέην οὔλην ἔχε δῖος Ὀδυσσεύς’

‘een purperen wollen mantel droeg de stralende
Odysseus’

BOEK 20

28

de vrijers richten een maaltijd aan

carnis

 uinumque quod libabant anclabatur

vlees

 en wijn die zij daar plengden werd toen opgediend
vgl. *Od.* 20, 250-251

οἱ δ' ἱέρευον ὄϊς μεγάλους καὶ πίονας αἴγας,
 ἱρευον δὲ σύας σιάλους καὶ βοῦν ἀγελαίην
 ... slachtten grote schapen en vette geiten,
 offerden dik gemeste varkens en een rund uit de kudde

en *Od.* 23, 304-305

οἷ ἔθεν εἵνεκα πολλά, βόας καὶ ἴφια μῆλα,
 ἔσφαζον, πολλὸς δὲ πίθων ἠφύσσετο οἶνος·
 ... die heel wat omwille van haar, runderen en forse
 schapen,
 slachtten; heel wat wijn werd uit de vaten geschept

en *Od.* 24, 364 (over Telemachus en de herders)

ταμνομένους κρέα πολλὰ κερῶντάς τ' αἴθοπα οἶνον
 grote stukken vlees snijdend en fonkelende wijn
 mengend

BOEK 24

29

Minerva verbiedt verdere strijd

... deque manibus dextrabus...

... en uit hun rechterhanden...

vgl. *Od.* 24, 534

τῶν δ' ἄρα δεισάντων ἐκ χειρῶν ἔπτατο τεύχεα
 verschrikt lieten zij hun wapens uit handen vallen

OVERIGE FRAGMENTEN

31

uit een eetscène

‘atque escas habemus mentionem’

‘en laat ons dan om eten denken’

vgl. o.a. *Od.* 10, 177

‘μνησόμεθα βρώμης’

‘laat ons denken om eten’

vgl. ook *Od.* 20, 246 e.a.

32

een formule

sic quoque fitum est

zo is het ook geschied...

vgl. *Od.* 13, 40

ἤδη γὰρ τετέλεσται

zo is dan vervuld...

vgl. ook *Od.* 13, 178 e.a.

33

een losse frase

dusmo in loco

op een struwelen plek

OMSTREDEN FRAGMENTEN

34

uit een inschepingscène

simul duona eorum portant ad nauis
 multa alia in isdem inserinuntur

vervoeren zij meteen hun spullen naar de schepen;
 heel wat meer wordt daarin tevens aangebracht

36

een los woord

demus

nadien

36a

een belediging

‘uecorde et malefica uacerra’

‘gestoorde! booswicht, blokhoofd!’

vgl. *Od.* 2, 243

‘Μέντορ ἀπαρτηρέ, φρένας ἦλεέ’

‘Mentor, opruier, verwarde van geest!’

vgl. ook *Od.* 17, 248

38

een vraag aan Odysseus

‘inferus an superus tibi fert deus funera, Ulixes?’

‘brengt een god van onder of van boven jou
 de dood, Ulixes?’

vgl. *Od.* 10, 64

‘τίς τοι κακὸς ἔχραε δαίμων;’

‘welke godheid heeft zich op jou gestort?’

40

uit een strijdsceñe

at celer hasta uolans perrumpit pectora ferro

de snelle lans vloog echter voort, doorboorde bars
 de borst met ijzer

vgl. o.a. *Od.* 22, 92-93

... βαλὼν χαλκίρει δουρὶ

ῶμων μεσσηγύς, διὰ δὲ στήθεσφιν ἔλασσε

... hem treffend met bronzen lans,

midden tussen de schouders, en dreef hem door de borst

GNAEUS NAEVIUS

BELLUM PUNICUM
DE PUNISCHE OORLOG

BOEK 1

1

openingsregel: aanroeping van de Muzen

nouem Iouis concordes filiae sorores

negen eensgezinde goden- dochters, zusters

vgl. Vergilius, *Aeneis* 1, 8

Musa mihi causas memora...

Muze, zeg mij de redenen...

3

vertrek van de Romeinse generaal naar Sicilië (263 v. Chr.)

Manius Valerius

consul partem exerciti in expeditionem

ducit

Manius Valerius,

de consul, voert gedeelten van het leger mee

op veldtocht

5

de vrouwen van Anchises en Aeneas vluchten uit Troje

amborum uxores
 noctu Troiad exhibant capitibus opertis,
 flentes ambae, abeuntes lacrimis cum multis

beider vrouwen gingen
 zo des nachts uit Troja heen, het hoofd bedekt,
 en wenend, beide, gaande onder vele tranen

vgl. *Aen.* 2, 771-791

(Aeneas heeft zijn vrouw Creüsa verloren tijdens de brand van Troje; zij verschijnt hem als een schim, troost hem en voorspelt hem de toekomst)

6

veel mensen gaan mee

eorum sectam sequuntur multi mortales,
 multi alii e Troia strenui uiri;
 ubi foras cum auro illic exhibant...

hun schare wordt gevolgd door vele stervelingen,
 tal van anderen uit Troje, koene mannen;
 zodra zij daar naar buiten traden met het goud...

vgl. *Aen.* 2, 796-800

(Aeneas treft een grote massa Trojanen aan, vrouwen en mannen, die met hem mee zullen varen)

en *Aen.* 2, 763-767

(gouden mengvaten en andere rijkdommen gered uit Troje)

8

Aeneas' schip

inerant signa expressa quomodo Titani,
 bicorporos Gigantes magnique Atlantes
 Runcus ac Purpureus filii Terras

er stond op afgebeeld hoe de Titanen en
 de dubbellijvige Giganten, grote Atlanten,
 Runcus ook en Paarskop, telgen van de Aarde...

9

Anchises bidt alvorens sloop te gaan

senex fretus pietatei deum adlocutus
 summi deum regis fratrem Neptunum
 regnatorem marum

de oude heer, geschraagd in vroomheid, bad de god
 en broeder van de hoogste oppergod, Neptunus,
 vorst der zeeën

vgl. *Aen.* 3, 9

'et pater Anchises dare fatis uela iubebat'
 'en vader Anchises beval de zeilen naar het lot te richten'

10

inheemse stammen op Sicilië

... siluicolae homines bellique inertes

... bosbewoners ongeschoold in oorlogskunst

15-16

*Venus pleit bij Jupiter voor de Trojanen*patrem suum supremum optimum appellat:
'summe deum regnator, quianam genus odisti?'zij sprak haar hoogste, allerbeste vader aan:
'o godenvorst, vanwaar uw haat voor dit geslacht?'vgl. *Aen.* 1, 229-232adloquitur Venus: 'o qui res hominumque deumque
aeternis regis imperiis et fulmine terres,
quid meus Aeneas in te committere tantum,
quid Troes potuere...'Hem sprak Venus aan: 'o, u die over mensen en goden
heerst met eeuwige macht, u die met bliksem schrik aan-
jaagt,
wat heeft mijn Aeneas, wat hebben de Trojanen u toch
misdan?'

18

Dido heeft medelijden met Aeneas

ei uenit in mentem hominum fortunas

haar kwam toen voor de geest hoe 't mensen kan ver-
gaanvgl. *Aen.* 4, 1-30

(Dido is verliefd op Aeneas)

BOEK 2

19

geschenken van Dido voor Aeneas

pulchraque <uasa> ex auro uestemque citrosam

fraai, verguld <servies>, kledij met citrusgeur

vgl. *Aen.* 1, 647-655

(Aeneas schenkt Dido kostbare geschenken uit Troje)

20

*Dido vraagt naar Aeneas' belevenissen*blande et docte percontat Aenea quo pacto
Troiam urbem liqueritcharmant en handig polste zij naar de manier
waarop Aeneas Troje had verlatenvgl. *Aen.* 1, 748-756

(Dido vraagt Aeneas honderduit)

21

Aeneas heeft rust gevonden

iamque eius mentem fortuna fecerat quietem

Fortuna had zijn geest inmiddels kalm gestemd

vgl. *Aen.* 3, 718conticuit tandem factoque hic fine quieuit
ten slotte zweeg hij, en na dit einde kwam hij tot rust

22

de goden komen in Jupiters paleis ter vergadering

prima incedit Cereris Proserpina puer

als eerste schrijdt zij, Ceres' kind, Proserpina

23

Dis wordt door zijn paarden gebracht

magnam domum decoremque Ditem uexerant

tot in de grote, fraaie woonst was Dis gevoerd

24

ook Apollo komt ter vergadering

dein pollens sagittis inclutus arquitebens
 sanctus Ioue prognatus Pythius Apollo

daarna de pijlensterke wijd vermaarde schutter,
 spruit van Jupiter, de Pythiër, Apollo

BOEK 3

25

na aankomst in Italië vraagt Anchises een voorteken

postquam auem aspexit in templo Anchisa,
 sacra in mensa Penatium ordine ponuntur;
 immolabat auream uictimam pulchram

nadat Anchises in de lucht een vogel schouwde,
 zette men gewijde gaven op het altaar
 klaar en slachtte hij het fraaie, gulden offer

vgl. *Aen.* 3, 525-529

(bij aankomst plengt Anchises en roept de goden aan)

en *Aen.* 3, 537-543

(het eerste voorteken: vier sneeuw witte, grazende paarden)

26

dankgebed van koning Amulius

isque susum ad caelum sustulit suas rex
 Amulius diuis<que> gratulabatur

en hij, hij hief de handen hoog ten hemel, vorst
 Amulius: de hemelingen bracht hij dank

31

Grieks vaatwerk

ferunt pulchras creterras, aureas lepistas

ze dragen fraaie kruiken, drinkgerei van goud

32

religieuze instellingen

res diuas edicit, praedicit castus

kondigt rituelen af, stelt reinheid in

BOEK 4

35

Romeinse oorlogsverklaring

scopas atque uerbenas sagmina sumpserunt

takjes pakten zij, en lover, voor de bundels

36

complot op zee door Samnieten

hoc Samnite...

dit Samnitisch...

37

Regulus neemt Malta in (257 v. Chr.)

transit Melitam Romanus insulam integram;
urit populatur uastat, rem hostium concinnat

gaan Malta-waarts Romeinen, eiland ongerept;
men brandt, verwoest en plundert, ruimt de vijand op

38

een offer

simul atrocia proicerent exta ministratores

dan moesten dienaars rauwe ingewanden gooien

39

*een goed voorteken*uirum praetor aduenit, auspicat auspicium
prosperumde pretor treft de man en neemt het omen af:
gunstig...

40

overwinningsmaal

... eam carnem uictoribus danunt

... dat vlees wordt gave voor de zegevierders

41

een onbesliste strijd

uicissatim uolui uictoriam

golvend zwelt en zinkt de zege

BOEK 6

42

harde aanpak door consul Claudius Pulcer

superbiter contemptim conterit legiones

hooghartig, trots, put hij de legioenen uit

43

Hiero van Syracuse mag onafhankelijk blijven

conuenit regnum simul atque locos ut haberent

men komt tot een akkoord: zij houden macht en grond

44

het jaar 248

septimum decimum annum ilico sedent

het zeventiende jaar vertoeven zij aldaar

45

Romeinse strategie

censet eo uenturum obuiam Poenum

daar komt de Puniër hun, zo schat hij, tegemoet

BOEK 7

46

vredesverdrag: eisen van Lutatius Catulus

Sicilienses paciscit obsides ut reddant

Sicilië geeft, bedingt hij, gijzelaars terug

47

overige voorwaarden van het verdrag (241 v. Chr.)

id quoque paciscunt, moenia sint quae
Lutatium reconcilient, captiuos plurimos

ook dit wordt afspraak: muren die Lutatius
volledig naar de zin zijn, veel gevangenen

OVERIGE FRAGMENTEN

48

uit een scène op zee

onerariae onustae stabant in flustris

zwaar bevrachte schepen lagen op de deining

49

tijdens een belegering

fames acer augescit hostibus

scherpe honger breidt zich bij de vijand uit

50-51

*uit een strijdsène*seseque ei perire mauolunt ibidem
quam cum stupro redire ad suos popularisen liever komen zij ter plaatse aan hun eind
dan schandbeladen terug te keren naar hun landsin illos deserant fortissimos uiros,
magnum stuprum populo fieri per gentesmaar lieten zij die dappersten nu in de steek,
dan maakte dat hun volk te schand op heel de wereld

52

tijdens een beraadslaging

plerique omnes subiguntur sub unum iudicium

vrijwel allen schikken zich naar 't ene oordeel

54, 59

troepen in nood

simul alius aliunde <rumi>tant inter <se>

en <klet>sen met <elkaar> vanwege dit of dat

magnae metus tumultus pectora possidet

tumult van grote angst wordt meester van hun hart

55

*een 'adynaton'*atque prius pariet
lucusta Lucam bouem

en eer baart wel
een kreeft een olifant

60a
een voorwerp

56
harde woorden van de dichter

ahenum plumbeum

vat van lood

... <quo>d bruti nec satis <sardare queunt>

... <wan>t stommelingen <kunnen> niet genoeg
<begrijpen>

57
droevige tijden

nemut <...> aerumnas

tenzij <...> narigheden

60
uit een strijdsène

<topper> capesset flammam Volcani

het zal dan <fluks> Vulcanus' vlammen vatten

OMSTREDEN FRAGMENTEN

63

aanroep van Diana

‘cum tu arquitebens, sagittis pollens dea’

‘wanneer u dan, godin en schutter, pijensterke’

64

*uit een scène op zee*conferre queant ratem aeratam qui per
liquidum maris sudantes eunt atque sedantes... boten kunnen brengen goed voorzien van brons,
terwijl ze zwetend, zittend varen over zee

GETUIGENISSEN OVER BOEK 1

2

Naevius soldaat in de Punische Oorlog

In datzelfde jaar [235 v. Chr.] ging de dichter Gnaeus Naevius komedies voor het volk opvoeren. Marcus Varro zegt in zijn boek *Over de dichters* dat Naevius soldaat is geweest tijdens de Eerste Punische Oorlog en dat hij dat zelf vertelt in zijn gedicht over die oorlog. (Gellius 17, 21, 45)

4

Venus geeft profetische boeken aan Anchises

Naevius zegt dat Venus aan Anchises boeken heeft geschonken waarin de toekomst stond. Vandaar dat *reliquit* betekent *mandavit* (‘droeg op’) ofwel *libros reliquit* (‘liet boeken na’) waarin die antwoorden stonden. (Scholion bij Vergilius, *Aeneis* 7, 123 *Anchises fatorum arcana reliquit*)

7

een schip voor Aeneas

Iets nieuws staat vermeld in *De Punische Oorlog* van Naevius: Aeneas bezat één schip dat was gemaakt door Mercurius.

(Servius auctus over Vergilius, *Aeneis* 1, 170)

11

de Cimmerische Sibylle in Campanië

Varro zegt dat er tien Sibyllen zijn geweest. <...> De vierde was de Cimmerische in Italië, die wordt genoemd door Naevius in zijn boeken over *De Punische Oorlog*.

(Lactantius, *Institutiones* 1, 6, 7-9)

12

onderweg wordt Prochyta begraven op een eiland

Naevius zegt in boek 1 van zijn *Punische Oorlog* dat dit eiland zijn naam ontleend had aan een familielid van Aeneas.

(Servius auctus over Vergilius, *Aeneis* 1, 170)

13

Aeneas troost zijn makers

Heel deze passage is overgenomen uit Naevius' boek over *De Punische Oorlog*.

(Servius auctus over Vergilius, *Aeneis* 1, 198 *o socii...*)

14

inhoudsoverzicht

In boek 1 van de *Aeneis* wordt een storm beschreven, klaagt Venus bij Jupiter over de gevaren die haar zoon loopt en troost Jupiter haar met de voorspoed van de toekomst. Heel deze passage komt bij Naevius vandaan, uit het eerste boek van zijn *Punische Oorlog*. Want daar klaagt Venus evengoed bij Jupiter wanneer de Trojanen met storm te kampen hebben, en volgen dan de woorden van Jupiter die zijn dochter troost met de hoop op de toekomst.

(Macrobius 6, 2, 31)

17

beroemde namen uit Carthago

Haar dochters waren Anna en Dido, zoals Naevius zegt.

(Servius auctus over Vergilius, *Aeneis* 4, 9 *Anna soror...*)

GETUIGENISSEN OVER BOEK 3

27

het mythische deel eindigt met Romulus

Bij Naevius en Ennius staat dat Romulus, nakomeling uit Aeneas' dochter, stichter van Rome was.
(Servius auctus over Vergilius, *Aeneis* 1, 273)

28

over de Palatijn

Diezelfde plek is volgens sommigen vernoemd naar *pecus* ('kleinvee'). Vandaar dat Naevius spreekt van de *Balatijn* ('blaatplek').
(Varro, *De lingua latina* 5, 53)

29

over de Aventijn

De naam Aventijn wordt verschillend verklaard. Volgens Naevius komt hij van *aves* ('vogels'), omdat daar vanaf de Tiber vogels neerstreken.
(Varro, *De lingua latina* 5, 43)

30

namen van Jupiter

Jupiter wordt *Diespiter* genoemd, dat wil zeggen 'vader van dag en licht'. Daarom heet Jupiter (*Iouis*) met een soortgelijke naam ook *Diouis* en *Lucetius*, omdat hij ons via dag en licht zozegd met het leven zelf begiftigt en ondersteunt. Gnaeus Naevius noemt Jupiter *Lucetius* in de boeken van zijn *Punische Oorlog*.
(Gellius 5, 12, 5)

33-34

sporen van de naam Aeneas

De makers van Aeneas zijn *Aenesi* genoemd. <...> De plaats waar Aeneas bij aankomst vanuit Troje aan land ging heeft men de naam *Aenaria* gegeven.
(Paulus 18 L (20 M))

GETUIGENISSEN OVER ANDERE FRAGMENTEN

53

werpspiezen

Naeuius <in zijn dichtwerk *De Punische Oorlog*> zegt:

‘<Ze gooi>en <spiezen>.’

(Festus 316 L (262 M))

58

kleren

Een *supparum* is een helderrood kledingstuk. Zo noemt Naeuius het in *De Punische Oorlog*.

(Festus 406 L (310 M))

GRAFSCHRIFT VAN GNAEUS NAEVIUS

immortales mortales si foret fas flere,
flerent diuae Camenae Naeuium poetam;
itaque postquam est Orchi traditus thesauro
obliti sunt Romae loquier lingua Latina

als goden rouw om stervelingen was vergund,
rouwden Muzen thans om Naeuius de dichter;
sinds hij in het schathuis van de onderwereld
wordt bewaard, is Rome het Latijn vergeten

NAWOORD

In dit boek zijn de bewaarde fragmenten van de *Odusia* en het *Bellum Punicum* voor het eerst in het Nederlands bijeengebracht en metrisch vertaald, voorzien van de Latijnse grondtekst, voorzover die reconstrueerbaar is.

Een uitgave van fragmenten brengt altijd bijzondere problemen met zich mee. Daarop wil ik hier ten slotte expliciet ingaan. Om de zaken niet onnodig te compliceren heb ik mij steeds gehouden aan de momenteel gezaghebbende kritische editie: *Fragmenta Poetarum Latinorum Epicorum et Lyricorum praeter Ennium et Lucilium* post W. Morel nous curis adhibitis edidit Carolus Buechner, editionem tertiam auctam curavit Jürgen Blänsdorf, Stuttgart/Leipzig 1995 (3e druk).

Van deze uitgave heb ik de nummering en de lezing van de Latijnse teksten zonder wijzigingen overgenomen, met uitzondering van één plaats bij Livius Andronicus (in Liv. fr. 22 is <hau> toegevoegd, op voorstel van Baehrens en Traglia). De handzame en veelgebruikte uitgave van de fragmenten van Livius Andronicus en Naevius in E.H. Warmington (ed.), *Remains of Old Latin* 11: Livius, Naevius, Pacuvius, Accius, Loeb Classical Library 314, Cambridge Mass./London 1995 (5e dr.) wijkt op tal van tekstuele punten af en geeft ook een andere nummering en vaak een andere interpretatie. Voor deze uitgave heb ik Warmingtons editie wel geraadpleegd maar niet verder in het materiaal verwerkt. Dat geldt ook voor

enkele andere specialistische uitgaven en studies van de beide epen-fragmenten, hier niet nader genoemd, en voor het Italiaanse verzamelwerk *Poeti Latini arcaici* van Antonio Traglia (1: Livio Andronico, Nevio, Ennio), Torino 1986. De belangstellende lezer zal zulke uitgaven gemakkelijk kunnen vinden.

De metrische vertaling in jambische zesvoeters is de eerste volledige vertaling in het Nederlands van deze fragmenten. Ik heb beoogd de originelen waar mogelijk op de voet te volgen en tevens recht te doen aan de archaische en poëtische kleur ervan. Veel aandacht heb ik besteed aan de woordvolgorde, die zo dicht mogelijk bij die van het origineel blijft. Verder wilde ik een passend equivalent vinden voor de markante cesuur van de *versus saturnius*, die steeds ook typografisch is geaccentueerd door middel van enkele extra spaties. Een zekere vrijheid ten aanzien van de plaatsing van de cesuur in de vertalingen (veelal na de derde heffing, maar soms ook na de vierde of de tweede) leek me daarbij gewettigd.

Bij de weergave van archaische verzen kan snel de verleiding opkomen van overdreven oubollig en belegen woordgebruik in het Nederlands. Ik heb aan die verleiding proberen te weerstaan, in de vaste overtuiging dat zulk idioom de fragmenten belachelijk maakt en daarmee juist ver van de lezers afbrengt. Maar de verzen mochten natuurlijk ook weer niet al te soepel lopen of heel modern ogen. Ik hoop dat ik hier een passende middenkoers heb kunnen varen.

De plaatsing, volgorde en duiding van fragmenten is vaak een tamelijk hachelijke onderneming. De verschillende uitgaven van deze twee dichters vertonen op deze punten een grote diversiteit. Ook hier heb ik technische

discussies willen vermijden en mij in principe gehouden aan de editie van Morel-Buechner-Blänsdorf (al is wel in een aantal gevallen, zoals Liv. fr. 30, afgeweken van de daar gegeven volgorde). Ter verduidelijking van de gevolgde interpretatie is bij de nummering aan het begin van elk fragment een korte, cursief gezette omschrijving toegevoegd.

Waar woorden afkomstig zijn van sprekende personages zijn uiteraard aanhalingstekens toegevoegd, soms tot twee niveaus diep. Voor het overige is de interpunctie zo spaarzaam als mogelijk gehouden. In het algemeen is afgezien van een vaste markering van begin en eind van zinnen via hoofdletters en punten, waardoor er meer mogelijkheden openblijven. Als bijkomend voordeel krijgen de fragmenten hierdoor soms een bepaalde onbestemdheid, die ook poëtisch kan werken.

Om de authentieke fragmenten literair zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen heb ik ervan afgezien om de context te geven waarbinnen elk fragment door antieke grammatici of andere auteurs wordt geciteerd. In wetenschappelijke edities geldt het tegenwoordig juist als heilige wet om die context erbij te geven, maar voor leesedities is dit niet nodig. Om dezelfde reden heb ik afgezien van verklarende aantekeningen of noten, op een enkele uitzondering na, en zijn getuigenissen die geen letterlijke, originele citaten bevatten apart bijeengezet. Dat laatste geldt ook voor omstreden regels, die waarschijnlijk onecht zijn. Zo vormen de fragmenten 38-40 op naam van Livius Andronicus hexameters – een duidelijk bewijs dat ze in deze vorm niet van zijn hand zijn.

Wel zijn waar mogelijk de meest relevante verwijzin-

gen opgenomen naar passages bij Homerus en Vergilius, aangevuld met eenvoudige werkvertalingen in proza. Bij Livius Andronicus wordt het daardoor mogelijk om in detail zijn vertaalmethoden te volgen; in het geval van Naevius wordt juist zichtbaar hoe zijn invloed op het latere Vergiliaanse epos is geweest. Door deze parallellen gaan de beide epen fungeren als brugteksten tussen *Odyssee* en *Aeneis*.

Het is goed om te beseffen dat eigenlijk vrijwel alles in deze uitgave uiteindelijk onzeker blijft en een vorm van interpretatie is. Veel elementen (de tekst van de Latijnse woorden en hun indeling over de verzen, de cursieve verklaringen, de typografische weergave, de volgorde, de parallellen met Homerus en Vergilius) kunnen weliswaar rekenen op ruime bijval van latinisten, maar nergens is hier absolute zekerheid te bereiken. Wellicht wordt het materiaal in toekomstige edities volgens andere inzichten en criteria behandeld. Wat we bezitten zijn uiteindelijk alleen die schaarse Latijnse woorden en niets of vrijwel niets meer.

‘Voorzichtigheid is troef’ dus. Maar natuurlijk zou ik deze uitgave niet hebben verzorgd als ik meende dat we deze oude, eerbiedwaardige Latijnse epen niet nader kunnen komen. We kunnen dat wel degelijk, denk ik, dankzij de weinige bewaard gebleven woorden die hiervoor ons enige houvast zijn. Juist het zorgvuldig lezen en bestuderen van de Latijnse fragmenten, zonder onnodige ballast of schroom, is de aangewezen weg. Hopelijk is die weg naar Rome’s oudste eposdichters mede door dit boekje toegankelijk gemaakt.

Voor wie meer wil lezen over deze dichters zijn er behalve de genoemde titels en tal van taalkundige detail-

studies ook enkele moderne artikelen. Een literaire invalshoek bieden bijvoorbeeld: Michael von Albrecht, *Roman Epic*, Leiden/Boston/Köln 1999, p. 33-44 (Livius Andronicus) en 45-61 (Naevius) en Sander M. Goldberg, ‘Saturnian epic: Livius and Naevius’, in: A. J. Boyle (red.), *Roman Epic*, London/New York 1993 (paperback 1996), p. 19-36.

Bij de voorbereiding van deze tweetalige uitgave heb ik vanaf het eerste moment de volle steun en belangstelling van Ivo Gay gekregen. Ik ben hem daarvoor zeer dankbaar, evenals voor de goede zorgen waarmee hij dit bijzondere boek heeft omringd. Leon ter Beek ben ik erkentelijk voor zijn opmerkingen bij een eerste versie van de vertaling. Een gedeelte van de inleiding verscheen eerder in uitgebreidere vorm als artikel over Livius Andronicus in *Hermeneus* 77, 2005, 154-165.

Vincent Hunink

INDEX VAN BEGINWOORDEN

ahenum plumbeum	77
amborum uxores	60
apud nympham Atlantis	38
argenteo polubro	33
at celer hasta uolans	55
atque escas habemus	52
atque prius pariet	75
blande et docte percontat	64
carnis uinumque	50
censet eo uenturum	72
conferre queant ratem	78
conuenit regnum simul	71
cum socios nostros	45
cum tu arquitekens	78
dein pollens sagittis	66
demus	54
deque manibus dextrabus	51
dusmo in loco	53
eam carnem	70
ei uenit in mentem	63
eorum sectam sequuntur	60
fames acer augescit	74
ferunt pulchras creterras	68
hoc Samnite	69
iamque eius mentem fortuna	65
ibi manens sedeto	40

ibidemque uir summus	36
id quoque paciscunt	73
igitur demum Vlix	39
immortales mortales	85
in Pylum deueniens	35
inerant signa expressa	61
inferus an superus	55
inque manum suremit	32
isque susum ad caelum	67
magnae metus tumultus	75
magnam domum decoremque	65
Manius Valerius	59
matrem procitum	34
mea puera, quid uerbi ex tuo	32
Mercurius cumque eo	43
nam diua Monetas	45
namque nullum peius	43
nemut aerumnas	76
nexabant multa inter se	44
nouem Iouis concordēs	59
onerariae onustae	74
parcentes	48
partim errant, nequinont	37
pater noster, Saturni	31
patrem suum supremum	62
plerique omnes subiguntur	75
postquam auem aspexit	67
prima incedit Cereris	65
pulchraque uasa ex auro	64
quae haec daps est	33
quando dies adueniet	46
quod bruti nec satis	76

quoniam audiui	45
res diuas edicit	68
sancta puer Saturni	37
scopas atque uerbenas	69
senex fretus pietatei	61
septimum decimum annum	71
seseque ei perire	74
sic quoque fitum est	52
Sicilienses paciscit	73
siluicolae homines	62
simul ac lacrimas de ore	42
simul alius aliunde	75
simul atrociam proicerent	70
simul duona eorum	54
sin illos deserant	75
superbiter contemptim	71
topper capesset	76
topper citi ad aedis	46
topper facit homines	47
transit Melitam	69
tumque remos iussit	42
tuque mihi narrato	33
uecorde et malefica uacerra	54
uestis pulla purpurea	49
uicissatim uolui	70
uirum mihi, Camena	31
uirum praetor aduenit	70
utrum genua amploctens	40